

*Euskaldun garbi, sendo,
prestu ta nobliak,
gorde gura ditubez
asabeen legiak.*

El problema dels furs en la historiografia euskaldun sobre el primer carlisme

LA PRODUCCIÓ DE TEXTOS d'assaig històric en èuscar no arriba –ni s'acosta– al nivell de desenvolupament assolit per aquesta llengua en altres camps, com la literatura o el periodisme, en aquests darrers anys. Uns pocs historiadors escrivim habitualment en èuscar, d'altres de tant en tant, i l'edició es limita, gairebé exclusivament, a treballs divulgatius. Això no obstant, la majoria dels autors que citaré aquí són professionals de contrastat nivell científic en llengua romànica. Aquest modest acostament historiogràfic tracta de trencar la impermeabilitat dels nostres textos per a aquells que no tenen la fortuna de conèixer la llengua més antiga del continent (1). Impermeabilitat, d'altra banda, en un sol sentit, ja que nosaltres sí que ens enriqueim amb les aportacions de la historiografia escrita en castellà.

Lamentablement, al nostre país s'ha arribat a negar la possibilitat d'escriure història en la nostra llengua. Així ho feia una "col·lega" no fa gaire, després de queixar-se amargament de la falta d'ajuts a la producció en castellà:

"No se puede vivir de espaldas a la historia, la realidad nos muestra que toda la documentación histórica del País está escrita en castellano, lo cual hace imposible la redacción de un libro en euskera, a no ser que se pretenda el gran dislate de traducir los textos originales" (2).

Per elaborar aquest acostament a la historiografia euskaldun tractaré un tema polèmic, com és el dels furs com a factor

que provocà l'esclat de la Primera Guerra Carlina. La historiografia vuitcentista negà que la defensa dels furs fos un factor important en l'inici de la guerra, amb l'excepció d'algun cas aïllat (3). Quant als historiadors d'aquest darrer quart de segle, són majoria també els que neguen l'argument. És potser Mari Cruz Mina la historiadora que representa millor la renovació de les tesis que neguen que els furs siguin el detonant de la guerra, des de la publicació de la seva tesi doctoral el 1981 (4). En ella es recolzen la majoria dels especialistes que s'adscriuen a la seva argumentació, com Javier Fernández Sebastián, José Ramón Urquijo (5), Pere Anguera i, amb especial insistència en els darrers anys, Ramón del Río (6). Això no obstant, continua havent-hi historiadors que, des de molt diversos plantejaments, defensen la importància del problema foral en l'esclat de la carlinada, entre els quals podem mencionar Idoia Estornés, Julio Aróstegui, Renato Barahona i Juan Pau Montoyo, entre d'altres (7).

Però, quina és la postura que adopten els historiadors en èuscar?

Alguns autors ho tenen molt clar:

"La guerra carlista, en Euskal Herria, no fue sino el juego a vida o muerte de los Fueros. Si Euskal Herria entró en el bando carlista fue creyendo que lo hacía a favor de los Fueros. [...] Entre los carlistas los objetivos eran diferentes. Los eclesiás-

ticos apoyaron al carlismo por el temor que les provocaba la ideología liberal en cuanto a religión. Algunos "Jauntxos" para mantener sus privilegios. Y, por último, la mayoría de los vascos por salvar los Fueros" (8).

Naturalment, també podem trobar opinions més matisades:

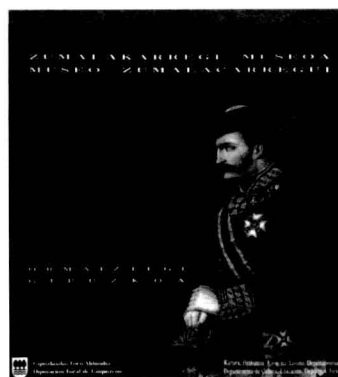
"El problema foral surge pronto y con fuerza en la Primera Guerra Carlina. Pero el Fuero es una cosa diferente para cada sector. Servirá para ocultar diferentes intereses. Es normal que los campesinos y el pueblo llano de la época ignoraran lo que significaban políticamente los Fueros. Pero sí eran una seña de identidad. Una realidad que tenía que ver con

su mundo. Los notables rurales supieron utilizar este sentimiento. Los liberales no" (9).

En la mateixa línia, i aportant algunes claus més en la interpretació de la situació, s'afirma:

"No obstante, no hay duda: los Fueros eran un factor muy tenido en cuenta por la población al iniciarse el levantamiento. Para clarificar esta aparente contradicción, hay que recordar que cada sector del carlismo tenía diferentes razones para luchar. El objetivo principal de los legitimistas que desde el comienzo controlaron la dirección de la guerra era el trono; por eso no aparece en sus proclamas ninguna mención a las reivindicaciones forales, hasta que fueron conscientes de la verdadera importancia que éstas tenían para los soldados vascos. Los notables rurales, bajo el concepto foral, defendían las instituciones concretas y las leyes que garantizaban su poder en la sociedad vasca. [...] Entre las diferentes razones que empujaron al levantamiento a los campesinos, artesanos y pobres (la pura "supervivencia"), subyacían los Fueros. Eran garantes de la forma de vida que de ninguna manera se quería perder: regulaban los comunales, aseguraban precios más baratos por la libertad aduanera, legalizaban el no tener que cumplir servicio militar, los impuestos eran más ligeros que en el Estado, etc. Había una defensa implícita de todo esto en el levantamiento popular" (10).

Sens dubte, l'historiador euskaldun més prolífic en allò que concerneix aquest període és

Portada del catàleg del Museu Zumalakarregi de la Diputació Foral de Guipúscoa.

ARXIU MUSEU ZUMALAKARREGI

Joseba Agirreazkuenaga (11). La seva opinió no difereix de les que hem recollit fins ara:

"Hemos mencionado, a nivel ideológico, cuáles eran las ideas dominantes: la fe, el rey, el fuero. Todo ello formaba un corpus a la hora de fortalecer una arraigada cosmovisión tradicional. Los destructores de la sociedad tradicional eran los liberales y sus constituciones. [...]"

Era una respuesta de resistencia y, observando el contexto de la época, era una respuesta directa contra los cambios que proponía la revolución liberal, cambios que representaban la destrucción de la sociedad tradicional" (12).

Una de les aportacions més interessants d'aquest autor a la historiografia basca ha estat la de valorar la importància dels *bertso paperak* per acostar-nos a la mentalitat basca de l'època. El *bertsolarisme* és un fenomen de llarga i arrelada tradició entre nosaltres (13). Els *bertsolaris* competeixen component versos sobre els dife-

El capellà Manuel Santa Cruz, popular guerriller carlí del País Basc. ARXIU ARB

El general Tomàs Zumalakarregi, el militar basc més important de la Primera Guerra Carlina.

CATÀLEG MUSEU ZUMALAKARREGI

rents temes que se'ls plantegen en el moment. Però també hi ha el vers escrit. Al llarg del segle XIX era habitual que el *bertsolar* imprimís els seus versos en fulls solts que després venia a les fires i als mercats mentre els anava cantant. Aquests fulls eren els *bertso paperak* que, pel seu caràcter efímer —s'utilitzaven per aprendre els versos de memòria— no es valoraven, lamentablement, com a document, i gairebé no s'han recollit en els arxius.

Joseba Agirreazkuenaga ha estat un dels autors que s'han adonat de la importància d'aquesta mena de documents per al coneixement de la mentalitat de l'època, aportant una "Antología de versos, canciones y sonetos relacionados con los Fueros, la guerra y el Convenio de Bergara" (14).

Afortunadament no és l'únic, comptem també amb la immensa labor d'Antonio Zavala (15), i amb un interessant treball de l'actual president d'Euskaltzaindia, la nostra acadèmia de la llengua, Jean Haritschelhar (16). Actualment sembla que creix l'interès d'alguns historiadors per la utilització d'aquests documents, com

*gorde gura ditubez
volen guardar
asabeen legiak.
les lleis dels seus avantpassats.*

*Mutilak horretarako
Els joves per això
armetara dira.
estan en armes.
Zarrak bere nahi leuke
Els vells també voldrien
gaztiak balira (18).
si fossin joves.*

Deu anys abans de la Primera Guerra Carlina ja ens trobem amb l'argument que per a alguns historiadors era encara inexistent.

Quan, el 1838, Muñagorri tracta de difondre la seva proposta *Paz y Fueros*, publicarà una proclama en castellà i uns bertsos en èuscar, amb la clara intenció d'arribar al màxim de gent possible. Heus-ne aquí alguns:

*Disputarikan bada
Si es disputa
zeñentzat korua,
per a qui la corona,
erabaki bear da
haurà de resoldre's
Gaztelan pleitua;
el plet a Castella;
errege edo erreña
rei o reina
gure deretxua,
el nostre dret,
beti gorde digula
que sempre ens guardi
garbiro fuerua.
clarament el fur.*

es constata en la següent afirmació d'Esteban Antxustegi:

"De los versos sobre aquellas guerras podemos recoger el pensamiento, la forma de ser y el temperamento de los vascos de la época, cosa que no hacen los textos oficiales, y, con este planteamiento podremos entender sus características, motivaciones y preocupaciones..." (17).

Entre els versos que Joseba Agirreazkuenaga recull hi trobem aquest de l'època del Trienni que és molt il·lustratiu d'una mentalitat, a més de servir-me per adornar el títol d'aquest treball:

*Euskaldun garbi, sendo,
Els bascos purs, robustos,
prestu ta nobliak,
rectes i nobles,*

*Zertan sartu gerrara
Per a què entrar a la guerra
juez ñorenzat
de jutge per a ningú?
Madriren da tronuba
El tron és a Madrid
gaztelaubentzat;
per als castellans;
an koronatzen dena
qui es coroni allà
guztion burutzat,
per dirigir a tots,
fuerua gordezkeru
si respecta el fur
ona da guretzat (19).
és bo per a nosaltres.*

Hi ha un altre factor que gairebé no ha estat tingut en compte pels historiadors a l'hora d'analitzar la motivació dels camperols bascos per unir-se a les tropes

carlines. Voluntariat que, sigui dit de passada, últimament s'està qüestionant (20), però, representant el fil d'allò que pretenc comentar, aquest factor obviat per la majoria dels historiadors és el de la llengua (21). Al voltant del 90% de la població de Guipúscoa i Biscaia parlava èuscar en aquesta època i, el que és més important, aproximadament el 80% era monolingüe euskaldun, o sigui, no dominava el castellà (22). Un visitant il·lustre, Victor Hugo, en relatar la seva estada a Euskal Herria el 1843, afirmà:

"Se nace vasco, se habla vasco, se vive vasco y se muere vasco. La lengua vasca es una patria, he dicho casi una religión. Decid una palabra vasca a un montañés en la montaña; antes de esa palabra, apenas erais un hombre para él; ahora sois su hermano. La lengua española es aquí una extranjera como la lengua francesa" (23).

És, naturalment, el testimoni d'un romàntic, i com a tal l'hem d'agafar, però no fa més que confirmar les dades a les quals fèiem referència (24).

Malgrat ser la llengua de la majoria dels seus seguidors, és destacable el fet que els carlins no realitzaran cap proclama en èuscar. Les autoritats liberals, per contra, difongueren proclames i fulls volants en èuscar, principalment quan s'adreçaven a la població que donava suport als carlins. Es conserven fulls volants en èuscar que animen les tropes carlines a la deserció, en els quals, a més de l'indult, s'ofereixen diferents quantitats de diners si el soldat es lliura amb tot l'armament, o fins i tot amb el cavall (25). D'entre les proclames liberals en èuscar destaca el ban que publicaren les autoritats municipals bilbaïnes quan les tropes del general Sarsfield conqueriren la ciutat a l'inici de la guerra –cal tenir en compte que Bilbao i Vitòria foren les dues úniques ciutats que se sublevaren a favor de don Carlos–, en el qual es deia:

"[...] Al empuñar las armas os hicieron creer que de esta resolución pendía la conservación de los benéficos Fueros de Vizcaya, cuando solo depende de vuestra pronta y entera sumisión a nuestra Señora y

L'abraçada de Bergara entre el general carlí Maroto (esquerra) i el general liberal Espartero (dreta), que va posar fi a la Primera Guerra Carlina

CATÀLEG MUSEU ZUMALAKARREGI

Soberana ISABEL II [...] No deis lugar a que las generaciones sucesivas os increpen de haber causado la desolación de tantas familias, y de ser la única causa de la pérdida de unos fueros que por tantos siglos han sido la delicia de los Vizcaínos" (26).

Aquest full, titulat *Paisanos armados de Vizcaya*, es publicà el 28 de novembre de 1833, just quan esclatà el conflicte. És evident que el text contradiu un dels principals arguments de la tesi de Mari Cruz Mina, segons el qual l'aparició del tema foral entre les proclames carlines hauria estat tardana. No era necessari. Els signants del ban coneixien bé les motivacions de la sublevació, no debades dos d'ells, el corregidor Juan Modesto de la Mota i el diputat Pedro Pascual de Uhagón, hagueren de fugir per la teulada en iniciar-se l'aixecament a principis d'octubre (27). Sabien de què parlaven quan redactaven el ban, i foren conscients de l'interès de la seva traducció per a una major difusió.

Per tant, quin valor tenen les proclames carlines, redactades totes en llengua castellana, per a la mentalització de la població

que suportarà la guerra? No hi ha cap dubte que aquesta informació seria filtrada pel clero i els notables rurals. I, com conèixer el missatge que arribava al camperol? No és fàcil, però, sens dubte, una font de gran importància per acostar-nos al pensament popular són els abans mencionats bertsos. Com afirma en un recent i ja citat article Mikel Aizpuru:

"La cultura popular vasca y más específicamente, la guipuzcoana, se desarrollaba en euskera, lengua de la inmensa mayoría de su población hasta bien entrado el siglo XX, y se transmitió de forma no escrita. Resulta necesario, por lo tanto, abandonando en parte la fijación existente por la cultura escrita, recurrir a otras fuentes para conocer las preocupaciones y los argumentos utilizados para la difusión de los distintos mensajes que recorrían la sociedad vasca, en la época que se extiende hasta los inicios del siglo actual. El bertsolarismo es una de estas vías" (28).

La distinció entre el carlisme popular i les seves elits dirigents, subratllada ja fa temps per Josep Fontana (29), és una de les claus que ens permeten d'entendre la contradicció entre els missatges que trobem a les primeres proclames i la vertadera motivació dels combatents carlins. És cert que els camperols bascos no estaven profundament ideologitzats i que difícilment podien entendre la complexitat de l'entramat foral, però sí que eren capaços d'entendre que amb els liberals els aniria pitjor, o així ho creien. L'experiència basca amb el liberalisme es

reduïa a dues invasions franceses (1794-95 i 1808-13) i al Trienni, períodes en els quals els camperols, a més de veure atacada la religió –o així els ho feia creure el clero–, veieren com les seves condicions de vida empitjoraven ostensiblement. El trasllat de les duanes encaria productes bàsics com el pa; els impostos en diners resultaven més onerosos que el delme; les crides a quintes trencaven un dels privilegis més valorats... Les llibertats proclamades pel liberalisme quedaven molt lluny de la mentalitat popular. La tesi aplicada per Jaume Torras als aixecaments antiliberals del Trienni és perfectament aplicable al carlisme popular:

"La reacción campesina [...] hay que entenderla, sencillamente, como testimonio de su oposición a la modalidad concreta que revestía la liquidación del Antiguo Régimen y, en particular, la inserción de la agricultura en la formación social resultante de este proceso. Oposición no sólo a causa del deterioro de sus condiciones materiales de vida que en el transcurso de dicho proceso padecía el campesinado, sino también a causa de la honda frustración que se le infligía" (30).

Com a conclusió podem afirmar que, si bé sense ser l'única raó adduïda, ja que la importància de la defensa de la religió és afirmada per tothom, la qüestió foral és transcendental en l'esclat de la Primera Guerra Carlina per als historiadors en èuscar. I no hi ha dubte que la utilització d'unes fonts menyspreades per la majo-

ria d'historiadors castellans pot ser una clau d'aquesta unanimitat.

NOTES

- (1) La traducció de textos històrics euskalduns és merament testimonial, per no dir inexistent.
- (2) Celina Ribechini Plaza, *Venturas y desventuras de un mercader en el Bilbao del XVIII*, Txertoa, Donostia, 1995. Davant l'estupidesa de tal afirmació, que implica la impossibilitat d'escriure història en una llengua diferent de la de la documentació utilitzada –jo mateix cometré “el gran dislate” al llarg de tot l'article–, sobren els comentaris. No obstant, és indicatiu d'un cert ambient d'impunitat a l'hora de dir barbaritats sobre l'euscar.
- (3) Joseph Augustin Chao, *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques de 1830-1835*, A. Bertrand, Paris, 1836. Aquest autor basc-continental serà el primer en defensar-ho, iniciant a més el que avui considerem historiografia abertzale sobre el conflicte.
- (4) Mari Cruz Mina, *Fueros y revolución liberal en Navarra*, Alianza, Madrid, 1981, pp. 226-227: “La guerra carlista no fue pues una guerra foral sino el último acto de la lucha entre el Estado liberal y el Antiguo Régimen. [...] De las primeras proclamas carlistas que movilizaron al pueblo de las cuatro provincias vascas se deduce el significado antiliberal y reaccionario del levantamiento y la defensa del trono del altar como su única justificación ideológica; el móvil foral y particularista no aparece por ninguna parte”.
- (5) Destacaria un article d'aquest autor perquè és català i perquè, malgrat que manté la tesi contrària, ofereix documentats exemples de la importància dels furs en el primer carlisme: José Ramón Urquijo, “Els furs bascs en la crisi de l'Antic Règim: la dicotomia abolició o modificació durant la Primera Guerra Carlista”, a *Recerques*, núm. 34.
- (6) Per a una anàlisi recent i ponderada de l'última historiografia sobre el carlisme, vegeu Jordi Canal, *El Carlismo*, Alianza, Madrid, 2000, pp. 402-436.
- (7) En destacaria l'afirmació, feta ja fa més de vint anys, de Julio Aróstegui: “Sin embargo, no se ocultaba a las autoridades gubernamentales que desempeñaban su cargo en el País, a las corporaciones vascongadas o a las personalidades naturales de aquí, no sumadas a la rebelión, la incidencia en ella de la cuestión de los fueros. Parecía como si sólo el gobierno de Madrid y la alta dirección del carlismo quisieran ignorar el problema”. Julio Aróstegui, “El carlismo y los Fueros vasco-navarros”, a *Historia del Pueblo Vasco*, 3, Erein, San Sebastián, 1979, p. 111.
- (8) Luis Baraiazarra, *Euskal Herriaren Historia II*, Gero, Bilbao, 1980, p. 109.
- (9) José Urrutikoetxea, *Karlismoa*, Elkar, Donostia, 1984, p. 114.
- (10) Miguel Ángel Barcenilla i Iñaki González de Garai, *Jauntxoak, burgesak eta Foruak*, Gaiak, Bilbao, 1989, p. 85.
- (11) La seva producció en castellà és molt més àmplia. Algun treball seu també ha estat traduït al català: “Algunes puntualitzacions sobre la insurrecció carlina al País Basc: l'actitud dels notables rurals”, a *Carlisme i moviments absolutistes*, Eumo, Vic, 1990. Es tornà a editar a “El carlisme. Sis estudis fonamentals”, *L'Avenç*, 1993.
- (12) Joseba Agirreazkuenaga, *Gerra eta bakea Euskal Herrian. Politika-gintza Lege Zaharraren krisialdian*, Gaiak, Donostia, 1993.
- (13) Avui dia continua sent un fenomen de masses. Recentment se celebrà la final d'un campionat que reuní més de 7.000 oients que abarrotaren el velòdrom de Donostia, mentre la ETB retransmetia en directe les més de set hores que durà l'esdeveniment.
- (14) A: *150 años del Convenio de Bergara y de la ley del 25-X-1839*, Parlamento Vasco, Vitoria-Gasteiz, 1990, pp. 507-562.
- (15) Tota una vida dedicada a la recopilació de versos. Per al nostre tema destaca: Antonio Zavala, *Karlismen leenengo gerrateko bertsoak*, Auspoa, Tolosa, 1992.
- (16) Jean Haritschelhar, “Quelques chansons basques de la première guerre carliste (1833-1839)”, a *Euskal Herria (1789-1850). Actes du colloque international d'Etudes Basques*, Société des Amis du Musée Basque, Bayonne, 1978, pp. 193-227.
- (17) Esteban Antxustegui, “Bertsogintza eta historia: gerrate karlisten adibidea”, a *Bitarte* núm. 24, Donostia, 2002, p. 89. Insistent en el mateix argument, un altre historiador afirma: “Desde las esferas culturales no se ha apreciado suficientemente el bersolarismo; incluso se podría decir que ha sido despreciado. En ello tiene mucho que ver la autosuficiencia del historiador quien, no pocas veces inbuido del dogmatismo de su escuela y metodología, prefiere postergar la voz del pueblo, no sea que contradiga sus tesis. [...] Sin embargo, para conocer verdaderamente el fundamento de las masas populares vascas, supone camino seguro y, por cercano, fiable”. José Javier López Antón, *Escritores carlistas en la cultura vasca. Sustrato lingüístico y etnográfico en la vascoología carlis-*
- ta*, Pamiela, Pamplona, 2001, p. 260.
- (18) Joseba Agirreazkuenaga, *Ibid.*, p. 166. Demano disculpes per l'escassa lírica de la meua traducció.
- (19) Antonio Maria Labayen, *Muñagorri eskribaua, pakegille ta fuerozale*, San Sebastián, 1976. Aquest autor recull, a més dels de Muñagorri, altres bertsos de l'època, i afirma a continuació: “Hemos dicho que el bersolarismo estaba en auge entonces, y realmente así era. Los acontecimientos principales se difundían en bertsos. Tanto guerras como apuestas, partidas de pelota y todo tipo de competiciones. A falta de periódicos, ésta era la ‘crónica popular’. El pueblo llano no era lector, pero sí escuchaba bertsos incansablemente”. *Ibid.*, p. 86.
- (20) Entre els defensors de la tesi que nega l'ampli suport popular al carlisme destaquen Pere Anguera i Ramón del Río. Del primer: “¿Por qué eran combatientes carlistas?”, a *Guerras civiles y violencia en Vasconia (siglos XIX i XX)*, Donostia, 1998, pp. 111-124. Del segon, la majoria dels seus darrers articles a les revistes *Gerónimo de Uztariz* i *Trienio*, especialment: “Fueros, proyectos de matrimonio y temor a la revolución en los inicios de la primera guerra carlista”, a *Trienio* núm. 27, pp. 135-172, i també la seva última monografia: *Revolución liberal, expolios y desastres de la Primera Guerra Carlista en Navarra y en el frente Norte*, Gobierno de Navarra, Pamplona, 2000. El tema ocuparia un altre article, de manera que em limitaré a citar l'abans mencionat Jordi Canal, per a qui: “[...] la capacidad de movilización mostrada por el carlismo fue muy destacable, pese a que algunos historiadores intenten a veces minusvalorarla con peregrinos argumentos, y otros, desde el terreno opuesto,

ciutat, 21 * 08600 berga * tel. 93 821 02 17 * fax. 93 822 07 37 luigi@minorisa.es

foto video
Luigi

quieran torpemente exagerarla. Al margen de estas querellas historiográficas, peligrosamente guiadas a veces por la pasión política o el combate ideológico, la amplia movilización contrarrevolucionaria resulta inquestionable –al igual que sus apreciables niveles de voluntariedad, que coexisten con una abundante presencia de incorporaciones forzadas, inevitables, por necesarias, en cualquier guerra de esta naturaleza”. Jordi Canal, *Ibid.*, pp. 115-116. No sabría resumir-ho millor.

- (21) Hi ha algunes excepcions, com per exemple Vicent Garmendia, a qui devem, entre altres treballs, l'article: "Los carlistas y la defensa del euskara", a *Antecedentes próximos de la sociedad vasca actual. Siglos XVIII y XIX. Noveno Congreso de Estudios Vascos*, Eusko Ikaskuntza, Bilbao, 1983.
- (22) Vicent Garmendia, *Ibid.*, p. 424.
- (23) Victor Hugo, *Los Pirineos*, José J. Olañeta, Mallorca, 1985, p. 64.
- (24) Recentment s'ha publicat un interessantíssim article en el qual s'afirma: "La utilización casi exclusiva por parte de los historiadores de las fuentes escritas tradicionales ha contribuido a reforzar el desequilibrio entre las comunidades lingüísticas. Existen, además, valores impli-

citados que contribuyen a distorsionar aún más el análisis sociolingüístico. Por ejemplo, la vinculación automática entre "lenguas no dominantes" con el pasado y el mundo rural, lo que convertía la desaparición de aquellas con la llegada de la Modernidad en una "verdad objetiva" que no necesita de contrastación empírica o la convicción de que los hablantes de las lenguas minorizadas hacían uso de las mismas sin tener conciencia lingüística, por desconocimiento de un idioma "civilizado", por pura inercia y como consecuencia del aislamiento geográfico. Todos estos prejuicios han provocado la inexistencia de la comunidad de habla vasca como objeto de estudio en la inmensa mayoría de los trabajos historiográficos sobre el País Vasco." Aizpuru, Mikel, "La pluralidad de vías en la reformulación de la identidad vasca en el siglo XIX", a *Sancho El Sabio. Revista de cultura e investigación vasca*, núm. 15, 2ª etapa, Vitoria, 2001, p. 30.

- (25) Zumalacarregi Museoa CD, D. 3, 78.
- (26) "Órdenes y circulares del Señorío de Vizcaya 1833-1837", Zumalacarregi Museoa. El text en èuscar a: Mikel Alberdi, Zumalacarregi, Elakarlanean, Donostia, 1999, p. 53.

(27) José Ramón Urquijo, "Los sitios de Bilbao", a *Museo Zumalakarregi. Estudios Históricos III*, Ormaiztegui, 1994, p. 96.

(28) Mikel Aizpuru, *Ibid.*, p. 18.

(29) "Penso, però, que ens convé de distingir entre "el partit carlí" –el nucli de cortesans, militars, eclesiàstics i altra genteta que s'organitzaren per lluitar per un canvi polític a Espanya– i, d'altra banda, les masses camperoles que els seguien en la lluita contra un enemic comú. [...] i és que una cosa era el carlisme dels partidaris de don Carlos i una altra cosa molt distinta el dels camperols". Josep Fontana, "Crisi camperola i revolta carlina", a *El carlisme. Sis estudis fonamentals*, Barcelona, 1993, pp. 110 i 126. Es publicà per primera vegada a *Recerques*, núm. 10, Barcelona, 1980.

(30) Jaume Torras, *Liberalismo y rebelión campesina 1820-1823*, Barcelona, 1876, pp. 30-31.

Mikel Alberdi Sagardia

Responsable del Servei de Documentació del Museu Zumalakarregi

SANT JORDI - 2003

46 poemes de
l'escriptora berguedana
Nati Vila i Guitart

**novetat
editorial**

80 pàgines
PVP 9,36 €

AMALGAMA edicions*

C/ Ciutat, 16, 1r - BERGA - Tel/Fax 93 821 39 53 - amalgama@espiell.net